

TŘI KULTURY V JEDNÉ. O ROLI ČESKOSLOVENSKÝCH EXILOVÝCH MÉDIÍ COBY SVORNÍKU, KTERÝ V LETECH 1948-1989 UDRŽOVAL KONTINUITU NEZÁVISLÉ KULTURY

Petr Orság

ABSTRACT

The text focuses on the role of Czechoslovak exile media as (symbolic and virtual) key-stone that covered in three concurrently existing cultures – official, illegal and exile one. Exile media as the alternative public sphere that arised as a result of communist coop in Czechoslovakia in 1948 became the important independent platform for observing and critical reflection of three versions of czechoslovak cultural production.

KEY WORDS

Culture – Czechoslovak exile – Jürgen Habermas – Communist Party – media – Jiří Pelikán– Prague spring – public sphere — stalinism – totalitarian regime– Pavel Tigrid

ÚVOD: ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÁ SFÉRA JAKO SYMPTOM A DŮSLEDEK TOTALITY

Čtyři desetiletí komunistické totality v Československu byly příčinou vzniku mnoha anomálií. Jedním z důsledků mocenského ovládnutí veřejného prostoru komunisty bylo i postupné konstituování „alternativní veřejné sféry“. Teoretický rámec pro definování toho, co označují termínem „alternativní veřejná sféra“, navazuje na Habermasův koncept utváření raně novověké veřejné sféry (v některých částech Evropy).¹

Habermasovo pojetí veřejné sféry mě inspirovalo k tomu, abych jej v modifikované podobě, při vědomí všech potenciálních limitů,² rozvinul a vztáhl i na utváření oné „alternativní“ veřejné sféry, jež vznikala jako důsledek totalitních režimů 20. století.

Vztáhneme-li onen koncept k československé situaci mezi léty 1948 až 1989, lze její vznik a postupné utváření popsat přibližně následovně. Jednak se začala ustavovat neoficiálně/ilegálně v domácím prostředí tehdejšího Československa – a to navzdory striktní reglementaci a kontrole všech složek společenského života Komunistickou stranou Československa a jejím mocenským aparátem, zejména se ale konstituovala v prostředí československého exilu, který začal po převzetí moci komunisty v únoru 1948 rozvíjet na demokratickém Západě své, zpočátku zejména/především politické, poslěze však i kulturní a obecně společenské aktivity. Absence přímého tlaku totalitní moci byla – ve srovnání s podmínkami doma – nepochybnou výhodou, „exilová situace“ však generovala problémy jiného druhu – zvláště v prvních letech po únoru 1948 (viz dále).

Navzdory nejružnějším omezením se nicméně právě exilová „veřejná sféra“ postupem doby stala alternativním prostorem, který reagoval na neexistenci kritické veřejné diskuse v Československu a do jisté míry (v různých obdobích oněch čtyřiceti let v různé intenzitě – v závislosti na tom, jak se střídaly tvrdší a mírnější údobí komunistické totality) ji nahrazoval.³ A významnou roli zprostředkovatele v procesu utváření této veřejné sféry sehrála i exilová média, jejichž význam se zvýšil zvláště v posledních dvou dekadách totality v Československu – během normalizace vymezené léty 1969-1989.

1 České vydání: HABERMAS, JÜRGEN: Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti. Praha: Filosofia, 2000.

2 K pozdější kritické reflexi původního Habermasova konceptu veřejné sféry – srov např.: CALHOUN, CRAIG (ed): Habermas and the public sphere. Cambridge: MIT Press, 1992. Z historicko-srovnávací perspektivy Habermase kriticky glosuje např. BRIGGS, ASA, BURKE, PETER: Social history of the media. Cambridge: Polity Press, 2007. Česky stručně shrnuje kritické výhrady např. THOMPSON, JOHN, B.: Média a modernita. Praha: Karolinum, 2004.

3 Zvláště pro první, zakladatelské období komunistické totality nelze užít slova „doplňoval“, protože oficiálně v komunistickém Československu de facto žádná veřejná sféra neexistovala – taková dle Habermasova konceptu totiž předpokládá kriticky rozvažující publikum – což podmínky totalitního státního dirigismu vylučují.

50. LÉTA DOMA NEBOLI RANÝ STALINISMUS A MIZEJÍCÍ PROSTOR NEZÁVISLÉ KULTURY

Tento text se soustřeďuje zejména na kulturní aktivity oné alternativní sféry – (ovšem) s přihlédnutím k širšímu kontextu společenských změn. Obecně vycházím z teze, že nezávislá kultura se ze své podstaty vzpíná jednoznačným definicím, konvencím a zavedeným institucionálním a normativním rámcům. A vymezuje-li se vůči (jakékoli) totalitní moci, pro níž je příznačný silný konzervativismus, konformismus a vysoká míra reglementace/ regulace, pak je vůči ní ve stavu permanentního pnutí, opozice či přímo konfliktu.

Specifickým faktorem českých zemí pak je i to, že kultura zde v posledních dvou stáletích ko/existovala v poměrně úzkém sepětí jak s publicistickými aktivitami (tedy s médii), tak i s praktickou politikou. Platilo to už od dob postupného konstituování moderního českého politického národa v 19. století a platilo to i ve století dvacátém.

Také v době vymezené léty 1948 – 1989 byla v českých zemích kultura (a literatura zvláště) často vnímána jako politikum svého druhu, které využívali coby (propagandistický nebo/a komunikační) nástroj jak vládnoucí komunisté v Československu (a uvnitř KSČ se střetávaly konzervativnější a reformnější proudy), tak (byť v mnohem omezenější míře) i jejich názoroví oponenti z řad domácích paralelních struktur a z exilu. Změny v kulturní oblasti často indikovaly následující změny v oblasti politické, podle pohybů v kulturní sféře se předpovídaly nadcházející celospolečenské posuny.⁴

Počátky etablování alternativní veřejné sféry v domácích podmínkách

4 Zůstaneme-li v padesátých letech minulého století, výrazným příkladem takového prolínání kultury s politikou, z něhož byly vyvozovány závěry pro budoucí vývoj, byl II. sjezd československých spisovatelů, který proběhl v dubnu 1956. Jeden z nejtalentovanějších exilových pozorovatelů československé politiky Pavel Tigrid interpretoval průběh a závěry sjezdu literátů jako nepřímý projev politického uvolnění v zemi, jež zprostředkovaně reagovalo na XX. sjezd KSSS a Chruščovovu kritiku Stalinova kultu osobnosti. „Mám za to, že II. sjezd československých spisovatelů ... je třeba hodnotit jako událost, již se nevyrovná nic, co se v Československu stalo v údobí 1948-58.“ Srov.: TIGRID, PAVEL: Marx na Hradčanech, Brno: Barrister&Principal, 2001, s. 59-60. Jiří Knapík v této souvislosti uvádí, že v období příprav na sjezd spisovatelů zaznamenala jedna ze zpráv pro politické byro ÚV KSČ, že „ve veřejné i neveřejné diskusi se vyskytla i neliterární, ryze politická témata (např. odmítání HSTD)“, což rovněž poukazuje na mimoliterární přesah sjezdu. Srov. KNAPÍK, JIŘÍ: V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948 – 1956. Praha: Libri, 2006, s. 259. Milan Jungmann ve své vzpomínkové knize věnované Literárním novinám vzpomíná, jak režim tvrdě cenzuroval sjezdové příspěvky zveřejňované v novinách. Srov. JUNGSMANN, MILAN: Literárky – můj osud. Brno: Atlantis, 1999, s. 45. Jiří Pernes cituje závěry Politbyra, které dospělo k názoru, že Literární noviny se „staly v poslední době veřejným mluvčím nesprávných nálad“ a na jejich příkladu ukazuje, jak atmosféra po XX. sjezdu KSSS způsobila, že režim nemohl proti novinám zasáhnout radikálněji. Namísto toho se rozhodl povolit vydávání dalších kulturních časopisů, aby „rozbil monopol LN“. Srov. PERNES, JIŘÍ: Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008, s. 138-139. Spisovatelé byli v druhé půli 50. let jedinými, kdo v rámci oficiální socialistické kultury otevřeně a veřejně vyjádřili svůj kritický postoj k minulosti. I druhá vlna politického tání v první půli 60. let, která vyšla z prostředí KSČ, byla rámována otázkami kulturními, což Pavel Tigrid komentoval slovy: „Snad by bylo vhodnější mluvit o bedlivě regulované destalinizaci, neboť uvolnění bylo tentokrát inspirováno shora, nebo, jak se tehdy říkalo, 'politikové tak trochu postrčili básníky': Vždyť – jako v roce 1956 – šlo především o otázky literatury, umění, vědy – nebo se tak aspoň zdálo“. Srov. TIGRID, PAVEL: Politická emigrace v atomovém věku, Praha: Prostor, 1990, s. 58. Propojení kultury a politiky je symptomatické pro celá 60. léta 20. století v Československu.

na začátku padesátých let byly v důsledku tvrdé stalinizace země, již provázely drakonické represe vůči jakékoli opozici a jinak smýšlejícím lidem a skupinám, omezeny spíše jednotlivé projevy – zejména právě na poli kulturním, které bylo v zásadě jediným prostorem, kde bylo ještě možno se alespoň omezeně realizovat. Tyto jednotlivé snahy o vytváření alternativy byly reakcí na mocenské prosazování socialistického realismu coby základního definičního rámce v přístupu k posuzování jakékoli umělecké tvorby (z představitelů tohoto přístupu k umění jmenujme alespoň Zdeňka Nejedlého a Ladislava Štolla). Součástí nového „definování“ oficiální kultury byla masivní propagandistická kampaň zahrnující všechny koncepty a myšlenkové směry (z nichž mnohé čerpaly inspiraci z tradice meziválečné avantgardy), které z tohoto nového rámce vybočovaly, jako podvrtné sektářství, nepřipustný liberalismus a reakční úpadkovou kulturu Západu.⁵

Základním úkolem socialistické kultury bylo zejména „pomáhat při uskutečňování záměrů a cílů strany, podporovat, oslavovat a dokazovat správnost oficiální politiky. Podle tohoto měřítko hodnotily stranické a státní instituce kulturní zařízení a hlavně tvůrce.“⁶

Ve ztížených podmínkách raného stalinismu se z výrazných směrů meziválečné avantgardy ukázal jako životaschopný zejména surrealismus, jehož představitelé, jako např. Karel Teige či Vratislav Effenberger se i na počátku 50. let pokoušeli polemizovat s oficiální doktrínou socialistického realismu. Jejich možnosti byly ovšem už omezené v zásadě jen na strojopisné ineditní sborníky (např. Znamení zvěrokruhu či pozdější edice sborníků Objekt), jež byly určeny poměrně úzkému okruhu příjemců, kteří stáli mimo oficiální kulturu.⁷ Podobně odmítali totalitní ideologizaci umění např. i literáti z okruhu kolem Egona Bondyho a Bohumila Hrabala. Jejich ilegálně vydávané původní práce stojí na počátku českého literárního samizdatu, jehož rozvoj nastal až o dvě dekády později. V opisech se šířila i díla tvůrců, které politická moc zbavila možnosti veřejného působení, perzekvovala je a věznila (Josef Palivec, Zdeněk Rotrekl, Jan Zahradníček aj.).⁸

5 Zhruba od poloviny 50. let 20. století se začal komplikovat i vztah politické moci a jí deklarované kulturní politiky k oficiální umělecké tvorbě. Podle Jiřího Knapíka lze v tzv. zakladatelském období režimu o oficiální tvorbě mluvit jako o „přímém produktu kulturní politiky“, která žila s mocí v symbióze, po roce 1953 to už bylo problematictější. „Pozdější oficiální umělecké projevy se rodily zprvu ojedinele, od počátku 60. let systematictější, nikoli jako produkt kulturní politiky či představ stranického vedení, ale jako výsledek určitého zápasu se systémem.“ Srov. KNAPIK, JIŘÍ, cit. d., s. 354-355.

6 Srov. KAPLAN, KAREL: Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956 – 1968. Společnost a moc. Brno: Barrister&Princípal, 2008. s. 259.

7 Více o aktivitách českých surrealistů srov. Dvorský, Stanislav: Z podzemí do podzemí. Český postsurrealismus čtyřicátých až šedesátých let. In: ALAN, JOSEF (ed.): Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s.77-154.

8 Kritické reflexi domácích aktivit představitelů meziválečné avantgardy po únoru 1948 se věnovala řada autorů v exilu v publicistických textech zveřejňovaných v exilových periodikách. Více srov. PŘIBÁŇ, MICHAL: Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948 – 1968. Brno: Host, 2008.

50. LÉTA V EXILU NEBOLI POČÁTKY FORMOVÁNÍ ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÉ SFÉRY

V exilových podmínkách po únoru 1948 byla situace komplikovaná také, ale jinak. Společenský status exulanta byl zpočátku velmi problematický, i demokratický Západ byl po úspěšné expanzi stalinismu do střední Evropy na konci 40. let minulého století v napětí. Mnozí exulanti očekávali nový válečný konflikt a živilí v sobě naději na brzký návrat domů. To, že se jejich pobyt mimo domov protáhne na téměř půlstoletí, prakticky nikdo nepředpokládal. Během krátké doby navíc komunistický režim v Československu téměř hermeticky uzavřel hranice a zemi od západního světa izoloval. Kontakty a komunikace na spojnici domov – exil byla na počátku 50. let zcela minimální. Narušovat bariéry mezi těmito dvěma světy se začalo účinněji dařit až po vzniku Rádia Svobodná Evropa (pravidelné vysílání od 1. května 1951). Výstižně začátek vysílání komentoval tehdejší ředitel československé sekce Ferdinand Peroutka: „Já i moji přátelé začneme tam, kde jsme před třemi lety přestali: budeme vydávat časopis. Budeme to dělat tím jediným možným způsobem, který ještě zbývá demokratickým Čechům a Slovákům, aby na to tyranská vláda nemohla položit svoji tlapu: budeme jej vysílat vzduchem.“⁹ Peroutka znal dobře sílu psaného slova a nebyl rozený „rozhlásák“ – viz i jeho odkaz na „vydávání časopisu“, i on však v tehdejší situaci dospěl k poznání, že neúčinnější způsob, jak překonávat ostnaté dráty na hranicích a zajišťovat transfer informací a komunikaci s domovem, je cesta vzduchem. Navzdory komunistickým rušičkám (rušení zahraničního rozhlasu označovali komunisté termínem „radioobrana“) se stalo vysílání RFE trvalou součástí komunikace domova s exilem (v tehdejší Československu kolovaly v opisech i záznamy vysílaných kulturních pořadů). A RFE se stala institucí svého druhu, která zaštiťovala mnohé exilové aktivity.¹⁰

Kromě obtížnosti spojení exilu s domovem nefungovala v počátcích dobře ani komunikace mezi exulanty navzájem. Většinou o sobě navzájem nevěděli, často je dělila i velká geografická vzdálenost a z moderních komunikačních technologií byl k dispozici jen telefon, a to ještě ne vždy.

Postupně ale začala vznikat první periodika, ovšem jejich zaměření bylo převážně politické, což souvisí s primárně politickou povahou poúnorového exilu. Exilová média byla alternativní platformou zejména politické komunikace, hlavní obsahovou náplní tvořila většinou politická témata týkající se situace v Československu i v exilu, ale brzy se stala nedílnou součástí exilových médií i kulturní témata. Pokud jde přímo o původní příspěvky exilových literátů, omezujícím faktorem zpočátku bylo to, že redaktoři časopisů mívali k dispozici jen minimum dostupných textů.

Pravděpodobně nejvýznamnější titul prvního období po únoru 1948, revue *Skutečnost*, kterou začali vydávat v roce 1949 v Ženevě příslušníci mladší

9 Srov. PEROUTKA, FERDINAND: Projev u příležitosti zahájení vysílání RFE. In: *Skutečnost*, 1951, r. III, č. 5, s. 85.

10 Více o způsobech rušení zahraničního rozhlasu komunistickým režimem srov. např. TOMEK, PROKOP: Rušení zahraničního rozhlasové vysílání pro Československo. In: *Securitas Imperii 9, ÚDV, Praha 2002, s. 334–367.*

generace exilových intelektuálů, na svých stránkách velmi brzy krom zásadních politických otázek (vnitropolitická situace v ČSR, poválečný odsun Němců, politické procesy aj.) začala reflektovat i otázky kulturní a dávala prostor i exilovým básníkům a literátům. V kontextu utváření alternativní veřejné sféry je pozoruhodná obsahová šíře záběru časopisu, spolupráce se zahraničními autory i snaha „Skutečnostníků“ (tvůrců Skutečnosti) oslovovat přímo západní publikum. Revue totiž začala vycházet i v německé a anglické verzi pod názvem *Democratia Militans*, v překladech vycházely nejdůležitější texty ze Skutečnosti a příspěvky nizozemských, německých, britských, ale i ukrajinských či rumunských spolupracovníků.¹¹

Zřejmě vůbec prvním exilovým pokusem o čistě kulturní časopis byla revue *Stopa*, kterou začal v Paříži v roce 1951 vydávat prozaik a výtvarný kritik František Kovárna. Kvůli Kovárnově předčasné smrti vyšlo jediné číslo, jeho struktura však naznačuje, jak chtěl časopis profilovat – v příspěvcích se zabýval situací umělce v totalitním režimu, českým slovanstvím, otiskl i ukázky vlastní prozaické a básnické tvorby. V dochovaném reklamním letáku, který o časopise informoval, Kovárna mezi hlavními důvody, proč vydávat na Západě kulturní revue, jmenoval stav češtiny a obecně české kultury doma. Argumentace je s ohledem na téma tohoto příspěvku – konstituování alternativní veřejné sféry – velmi pozoruhodná: „Veřejně existuje doma už jen sovětizovaný jazyk, kdysi český a slovenský. Trhají se nebo převracejí vztahy k tradici a člověk je jednostranně zavalován překlady z ruštiny. Není třeba mluvit dál a ze všeho vyvstává otázka, co bude s jazykem a kulturou, nebude-li tvořivě pokračovat jinde v tom, co se uměle dusí. Doma pokračovat nelze, zbývá proto pokusit se o to v zahraničí.“¹²

Na tomto místě zřejmě poprvé v exilu veřejně zaznívá jasně formulovaná výzva k vytváření alternativního prostoru, který bude věnovat pozornost nezávislé kultuře. Zde je třeba spatřovat prapočátky vnímání exilu coby alternativní veřejné sféry i na poli kulturním.

Výrazným mezníkem v kulturním životě exilu se stalo až založení měsíčníku *Sklizeň* Antonínem Vlachem v Hamburku v roce 1953. Není bez zajímavosti, že Vlach se otevřeně se přihlásil k návaznosti na Kovárnovu *Stopu* („... kdyby byl mohl pokračovat ve vydávání své *Stopy*, není jisto, zda by vycházela *Sklizeň*“)¹³. Význam *Sklizně* je zejména v tom, že je to první dlouhodobý¹⁴ kulturní projekt českého exilu (vycházela v pravidelném režimu

11 Exilová revue *Skutečnost* vycházela v letech 1949-1953 a přispívali do ní i významné exilové elity, politici, publicisté a literáti – např. Jaroslav Stránský, Ferdinand Peroutka, Pavel Tigrid, Jaroslav Dresler, Karel Brušák a další. Ohlas cizojazyčných vydání byl dle některých tvůrců značný. Pozitivně na ně reagoval např. filozof Bertrand Russell či šéfredaktor *Deutsche Rundschau* Rudolf Pechl. „Skutečnost tak dokázala z nebezpečí diaspory, z rozptýlení exulantů na pěti kontinentech, vytvořit pozitivní hodnotu tím, že otevřela své stránky příspěvkům z celého světa, včetně dopisů, které nejenže informovaly o situaci a vývoji v mnoha státech, ale navíc pomáhaly obnovit sounáležitost exilu jako části bojujícího národa.“ Srov. HRUBÝ, PETR: Český realismus v exilu. In: *Soudobé dějiny* č. 4/2007, s. 744-756. O Skutečnosti nejnověji: PREČAN, VILÉM (ed.): *Hluboká stopa : Nezávislá revue Skutečnost 1949-1953*, Praha: Československé dokumentační středisko, 2008.

12 Cit. dle PŘIBÁŇ, MICHAL: *Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948 – 1968*. Brno: Host, 2008, s. 73-74.

13 *Tamtéž*, s. 100.

14 Krátké trvání bylo průvodním znakem mnoha nadějných exilových titulů, které zanikaly nedlouho po založení, většinou kvůli nedostatku financí, jež bývaly v omezených podmínkách exilu rozhodujícím

až do konce 60. let)¹⁵, který poskytoval kontinuálně možnost pravidelné reflexe exilové kultury, podporoval rozvoj literárního života v exilu a zajišťoval pravidelné publikační příležitosti autorům první exilové generace. Krom časopisu samého vznikla i knižní edice Sklizeň svobodné tvorby a v neposlední řadě se skrze tento časopis deklaroval vznik České kulturní rady v exilu, za níž stál Vlachův jmenovec Robert Vlach, blízký spolupracovník Antonína a v prvních ročnících Sklizeň hlavní redaktor. Kulturní rada byla pokusem o vytvoření jakési institucionální záštity české exilové kultury, která by zastřešovala nejrůznější kulturní exilové aktivity, umělecké soutěže atd. Jedním z významných počínů rady bylo i vyhlášení Akce solidarity, jíž oslovila západní spisovatele, hudebníky a výtvarníky s prosbou o „gesto solidarity vůči českým autorům v exilu“ – na výzvu reagovali např. Hermann Hesse, John Steinbeck, Bertrand Russell či Arthur Koestler. Úspěšná spolupráce Antonína a Roberta Vlachových na konci padesátých let skončila roztržkou a rozchodem, jejich aktivity však významně obohatily exilový kulturní život.

Kromě řady jiných záslužných počínů¹⁶ ustavujících onu alternativní veřejnou sféru československého exilu je na tomto místě třeba zmínit ještě (alespoň) ten, který se z odstupem času jeví jako jeden z vůbec nejvýznamnějších. Je jím založení čtvrtletníku Svědectví v říjnu 1956 v New Yorku. Titul, který vznikl jako jeden z praktický projevů postupného mezinárodního politického uvolňování, v mnoha ohledech předznamenal budoucí vývoj a rozvoj exilové veřejné sféry.

Časopis Svědectví je mimořádný v mnoha ohledech. Poprvé – cíleně, záměrně, programově – propojil exil s domovem (drtivá většina exilových titulů té doby byla uzavřena do sebe, v exilu, připravována pro exilové publikum. Šíří záběru v některých ohledech navazoval na zaniklou Skutečnost). Pavel Tigríd a jeho spolupracovníci naopak – (přesně) v duchu gradualismu¹⁷ a toho, jak se ve světě i v Československu uvolňovalo politické napětí, vycítili příležitost k postupnému narušování železné opony zvenčí a obrátili svou pozornost cíleně

faktorem. I z tohoto úhlu pohledu je třeba vidět Sklizeň jako mimořádnou.

15 Poslední číslo časopisu v rámci průběžného číslování bylo 138 s datem výnoce 1968/leden1969. V 70. letech využíval vydavatel Vlach hlavičku Sklizeň ke své hromadné korespondenci. Více srov. FORMANOVÁ, LUCIE, GRUNTORÁD, JIŘÍ, PŘIBÁŇ, MICHAL: Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945, Praha: Libri Prohibiti, Ježek, 1999, s. 175.

16 Tento příspěvek nedovoluje věnovat se všem významným exilovým pokusům na poli kulturním, soustřeďuje se výběrově na ty, které se mi jeví jak z hlediska dalšího vývoje, tak z hlediska vztahu k tématu jako nejpodstatnější.

17 Vznik časopisu bývá uváděn do souvislosti s tzv. gradualismem, což byl směr založený na myšlence koexistence mezi zeměmi východního bloku a západními demokraciemi a na nezbytnosti a potřebě vést dialog s domovem. Tím se zásadně lišil od tehdy většinového přístupu představitelů československého politického exilu, kteří zastávali názor, že s komunistickou mocí nelze o ničem jednat, pouze se s ní otevřeně střetnout. Gradualismus reagoval na měnící se geopolitickou situaci, kdy zvláště po krvavém potlačení maďarského protikomunistického povstání Chruščovem bylo zřejmé, že Západ do otevřeného konfliktu se SSSR nepůjde a mocenský status quo střední Evropy se stavá daností, která se v brzké době nezmění. Část exilu následně přehodnotila dosavadní přístup absolutního odmítání komunismu a namísto toho zahájila komunikaci mezi domovem a exilem. Slovy jednoho z hlavních zastánců koncepce gradualismu a současně jednoho ze zakladatelů Svědectví Radomíra Luži: „Destabilizovat (komunistický režim, pozn. aut.) znamená komunikovat, vést dialog s lidmi doma“. Srov.: LUŽA, RADOMÍR: Čs. Sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948-1989. Brno: Doplněk, 2001, s. 81. Podobně srov.: TIGRID, PAVEL: Marx na Hradčanech, Brno: Barrister & Principal, 2001, s. 81-82.

a zcela programově na Východ. V zorném úhlu pozornosti Svědectví nebylo jen Československo, ale celá střední a východní Evropa, a protože Tigris dobře odhadl, že dění v kultuře bývá indikátorem, který předznamenává změny a posuny v politice, nabízel témata vztahující se ke kultuře často i na více než polovině rozsahu jednotlivých čísel časopisu. Tím, že zaměřil pozornost na kulturu nejen v Čechách, ale i v ostatních východoevropských zemích, zprostředkovával svým čtenářům kulturu, která vycházela z obdobné historické zkušenosti – Svědectví přinášelo původní překlady i rozsáhlé studie týkající se východoevropské kultury, kromě toho i původní exilovou tvorbu a její reflexi a současně ohlasy západoevropské kulturní elity k vývoji na východě. Ze zájmu o původní domácí díla zmiňme alespoň první výrazné téma, které se na stránkách Svědectví rozvinulo. Týkalo se Josefa Škvoreckého a kampaně, kterou komunistický režim rozvinul v souvislosti s vydáním jeho románu *Zbabělci*.¹⁸ Časopis se obsáhle věnoval románu samotnému i jeho autorovi, jehož Tigris prostřednictvím PEN klubu v souvislosti s domácími atakami zástupců oficiální kultury a politiky podpořil i na mezinárodní scéně. Od počátku šedesátých let pak Svědectví svou pozornost domácí kultuře ještě zintenzivnilo. Kromě vydávání časopisu vznikla pod hlavičkou Svědectví i knižní edice – i ta svým zaměřením a otevřeností předznamenala vznik a činnost exilových nakladatelství po srpnu 1968. Podobně jako v časopise i v knižní edici Tigris a jeho spolupracovníci svým záběrem výrazně přesáhli exilové hranice a kromě tvorby exilové (soustředující se především na esejistiku a politickou publicistiku) se věnovali i nepublikované tvorbě domácí,¹⁹ ale také překladům (např. ruské neoficiální prózy a poezie), či reflexi kulturního dění ve východní Evropě (např. vydané projevy ze sjezdu polských spisovatelů ve Varšavě v roce 1956).²⁰

Právě svou otevřeností k dění v Československu (ale i ve východní Evropě jako celku) a programovou orientací na domov se Svědectví výrazně vymykalo kontextu publicistických (a v širším smyslu mediálních) aktivit poúnorového exilu. Tigris svými aktivitami začal výrazně rozvíjet to, co v tomto příspěvku označuji termínem alternativní veřejná sféra. V rámci činností souvisejících se Svědectvím (časopisem i edicí) ignoroval železnou oponu a reflektoval českou kulturu v její celistvosti. Pod hlavičkou Svědectví tak ony „tři“ kultury – oficiální, neoficiální a exilová – byly poprvé prezentovány jako jeden celek, nikoli jako násilně a nepřírozeně oddělené entity, které spolu nesouvisejí.²¹

18 *Mimoliterárními přesahy vydání Zbabělců se obsáhle zabývá Karel Kaplan, který cituje ze zpráv politického byra ÚV KSČ, jež se románem zabývaly: „Záporné stránky románu zdaleka v této práci převažují... Román nahrává nesprávným názorům určité části naší mládeže a tyto nesprávné názory ještě prohlubuje. Bylo vážnou chybou, že román vůbec vyšel.“ Srov. KAPLAN, KAREL: Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956 – 1968. Společnost a moc. Brno: Barrister&Principal, 2008. s. 319.*

19 *Hned první svazek Edice Svědectví v roce 1956 se věnoval domácí tvorbě – byly to verše z pozůstatosti básníka Františka Halase. Jednotlivé svazky edice vycházely průběžně v letech 1956–1972.*

20 *Více o edici – srov. ZACH, ALEŠ: Kniha a český exil 1949–1990. Praha: Torst, 1995. s. 43–44.*

21 *Kromě Svědectví mělo podobně otevřené zaměření (i na poli kulturním) už jen zmíněné vysílání RFE. Je pozoruhodné, že oba tyto nejvýznamnější počiny poúnorového exilu na mediálním poli by nemohly tak dlouho existovat jen díky aktivitám československých uprchlíků. Vysílání RFE podporoval americký Kongres, o způsobu financování (či spolufinancování) Svědectví Pavel Tigris mlčel až do své smrti a dodnes není úplně jasné, kdo (kromě předplatitelů) a jak na vydávání časopisu a aktivity s tím související přispíval.*

OD POHYBU 60. LET K NORMALIZAČNÍMU ZNEHYBNĚNÍ

To, co Pavel Tigrid a jeho spolupracovníci začali rozvíjet jako svého druhu „revoluční“ inovaci, se pak pozoruhodně rozvinulo v souvislosti s novou exilovou vlnou po srpnu 1968.

Než ovšem do Československa vstoupila v srpnu 1968 vojska Varšavské smlouvy, která ji vyvolala, vykročila v 60. letech československá společnost směrem k utváření veřejné sféry přímo doma. První kroky směrem k volnějším systému mediální kontroly šly ruku v ruce s politickým uvolňováním v zemi na přelomu 50. a 60. let 20. století. Po XII. sjezdu KSČ v roce 1962 bylo možno operovat s tezí, že „kritika chyb a veřejná polemika je přípustná“,²² což postupně rozšiřovalo možnosti pro svobodnější diskusi.²³ Svého vrcholu tento proces došel v roce 1968, kdy na místo prvního tajemníka ÚV KSČ nastoupil po Antonínu Novotném Alexander Dubček, který se začal zasazovat o vyšší informační otevřenost. Předsednictvo ÚV KSČ nejprve v březnu 1968 odmítlo předběžnou cenzuru a změněný přístup politické moci k médiím (a tím i k svobodnější veřejné debatě) byl pak v institucionální podobě vtělen do zákona č. 84/1968 Sb. schváleného v červnu 1968, jehož text deklaroval, že „cenzura je nepřijatelná“.²⁴

Krátký čas pražského jara, který ukončila srpnová okupace, byl od nástupu komunistů k moci jediným obdobím, kdy se začala i díky dočasně svobodnějším médiím konstituovat autentická veřejná sféra a kritické veřejné mínění a vztah politiky a médií se významněji přiblížil standardům obvyklým v západních liberálních demokraciích. Brzy po začátku okupace byla znovu obnovena cenzura a důsledná mocenská kontrola mediálního provozu. Československá společnost nastoupila pod taktovkou Gustáva Husáka cestu normalizace a na počátku 70. let minulého století byla opět pod kontrolou mocensko-byrokratického aparátu řízeného KSČ. Kontinuitu oné „strukturální přeměny veřejnosti“²⁵ zahájené během pražského jara pak držela (v omezené míře) média neoficiální a (v míře podstatně vyšší) média exilová.

Právě v reakci na srpnovou okupaci Československa a následnou normalizaci došla výrazného rozvinutí ona alternativní veřejná sféra, jejíž počátky v prvním dvacetiletí po komunistickém převratu předznamenává zejména Tigridovo Svědectví.

Po začátku normalizace dochází v kulturní oblasti v mnoha ohledech k podobným „efektům“ jako po nástupu komunistů k moci v únoru 1948 (byť celkový domácí i zahraniční společensko-politický kontext byl příznivější).

22 Srov. HOPPE, JIŘÍ: *Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky*. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, nakladatelství Doplňek, 2004, s. 9.

23 Nelze ovšem opomenout, že měla stále své výrazné limity. Ty zřetelně ukázal např. politický proces se spisovatelem Janem Benešem, který byl ještě v červenci roku 1967 (tedy jen několik měsíců před začátkem pražského jara!) odsouzen na pět let nepodmíněně za to, že spolupracoval s Tigridovým Svědectvím. Pavel Tigrid byl v téže procesu odsouzen za „rozvracení republiky a vyzvědačství“ v nepřítomnosti na 14 let.

24 Více o médiích pražského jara, srov. např. HOPPE, J. cit. d.

25 Termín - srov. HABERMAS, JÜRGEN: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha: Filosofia, 2000.

Kulturu, jež se zvláště v druhé půli šedesátých let výrazně emancipovala od závislosti na politické moci, začala postupně nahrazovat kultura znormalizovaná.

Někdejší sepětí publicistiky a kultury s aktivním politickým angažmá se ukázalo pro desítky tvůrců veřejně vystupujících během měsíců pražského jara (i těch, které mu předcházely, a těch, které následovaly po srpnové okupaci) jako pověstný „polibek smrti“. Jejich identifikace s probíhajícími změnami a aktivní angažmá při pokusu o vytváření autentické veřejné sféry znamenalo s nástupem normalizace konec jejich veřejného působení v hranicích ČSSR. Jejich tvorbu komunistický režim exkomunikoval z veřejného diskurzu, známé osobnosti se během několika měsíců proměnily v zakázané autory, kteří byli vykazováni z veřejného prostoru a znovu odsuzováni k zapomnění. Jestliže v důsledku postupného politického uvolňování byla v podstatě celá 60. léta (a zejména jejich druhá půle) obdobím návratů tisíců lidí z vnitřní emigrace (ať už z komunistických věznic či z domácí nucené izolace, do níž uvrhl režim nepohodlné), návratů v podobě rehabilitací jmen více než dekádu vymazávaných z paměti lidí i z učebnic, a konečně i návratů z emigrace vnější (postupně, byť velmi opatrné rozvíjení komunikace domova s exilem, návraty děl exulantů do veřejného života, obnovováním vazeb s poúnorovými exulanty aj.), tak s počátkem normalizace jakoby se běh času obrátil zpět. Znovu začaly mizet stovky jmen autorů, jejichž díla byla vyřazována z knihoven i učebnic, mnozí z příslušníků vzdělaneckých a uměleckých elit přestali veřejně existovat (hlostejno, zda šlo o spisovatele, výtvarníky, hudebníky, divadelníky, filmaře, herce či publicisty). Normalizační režim přinesl nejen vymazávání jejich tvorby z veřejného povědomí, začal je likvidovat a vytlačovat na okraj společnosti i fyzicky – propouštěním ze zaměstnání, zákazem činnosti, trvalou policejní šikanou. Tím je stavěl před zásadní existenční dilemata a de facto vhněl do společenství ostatních podobně postižených – když ztratili kontakt s veřejností, obrátili se ke vznikajícím paralelním a alternativním společenským skupinám.

V zásadě všichni obdobně perzekuovaní stáli (podobně jako jejich předchůdci o dvacet let dříve, byť tentokrát se už za příslušnost k opozičním proudům už nepopravovalo a neodsuzovalo na doživotí) před dvojitou volbou:

– emigraci vnitřní a s ní spojeným vstupem do poloh kultury neoficiální, druhé, ilegální, paralelní, opoziční, nezávislé.²⁶ Průvodním jevem riskantního působení v jejich strukturách byla nezdídka tvrdá perzekuce normalizačním režimem;

²⁶ Není cílem tohoto textu popisovat či analyzovat jednotlivé proudy a formy alternativní kultury, která se postupně vyprofilovala v domácích podmínkách utvářených od 70. let minulého století a kterou v krajních polohách představoval jednak kulturní underground, jenž odmítal či ignoroval totalitní režim a jeho instituce (Vice – srov. např. PILAŘ, MARTIN: *Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu*. Brno: Host, 2002), jednak disent, který se také konstituoval v opozici vůči režimu a jeho institucím, ovšem jeho motivace a struktura byla odlišná – orientoval se více na analýzu statu quo a jeho politických souvislostí, na filozofickou reflexi atd. (více srov. např. ALAN, J.: cit. d., s. 19 ad.). Aktivita domácí alternativní kultury po začátku normalizace byly ve srovnání s prvním dvacetiletím po únoru 1948 podstatně širší a mnohostrannější. Bylo to dáno zejména odlišnou společensko-politickou situací. Mnohé z nich navazovaly na zvolna se konstituující veřejnou sféru pražského jara, neopominutelným faktem je i to, že oběťmi normalizačních čistek se stali i tvůrci, kteří patřili k v předchozích dekadách k prominentním osobnostem, jež spolutvářely komunistický režim. Na kulturní periferii se tak ocitla pestrá směsice tvůrců od katolických básníků až po osobnosti z řad reformních komunistů.

- nebo radikálním řezením – tedy emigrací vnější, odchodem ze země (nedlouho po invazi odešli do exilu např. spisovatelé Josef Škvorecký, Arnošt Lustig, Jan Beneš, Karel Michal, písničkář Karel Kryl a mnozí další). Svou motivaci k odchodu zdůvodňovali různě – od obecného nesouhlasu s invazí vojsk Varšavské smlouvy do Československa až po poukazy na nemožnost svobodné tvorby.²⁷

První volba byla navíc často provázána s druhou – řada těch, kteří se rozhodli po začátku normalizace neodejít a naopak působit ve strukturách domácí „paralelní polis“²⁸ v hranicích tehdejší ČSSR, musela stejně po čase v důsledku represí režimu opustit zemi a uchýlit se do exilu vnějšího (Milan Kundera, Jiří Gruša, Ivan Medek, Pavel Landovský, Pavel Kohout, Karel Kincl, Vlasta Třešňák atd.)²⁹

EXIL PO SRPNU 1968 NEBOLI ALTERNATIVNÍ VEŘEJNÁ SFÉRA VE VRCHOLNÉ FÁZI

Ti, kteří se rozhodli/či byli donuceni/ odejít, stali se součástí masivní exilové vlny, která svým rozsahem výrazně překonala tu, jež následovala po únorovém komunistickém puči v roce 1948. Jen v její první fázi po srpnu 1968 odešlo do zahraničí podle některých odhadů až sto tisíc lidí.³⁰

²⁷ Např. spisovatel Josef Škvorecký, který odcházel do exilu jako známý autor, uvedl: „Já nejsem udělaný pro podzemní činnost a doma bych patrně skončil jako autor mlčící, nepublikující, tzv. slušně se chovající, ale už jen bývalý spisovatel.“ In: HVÍŽDALA, KAREL: České rozhovory ve světě. Praha: Československý spisovatel, 1992, s. 133. O generaci mladší spisovatel Jaroslav Vejvoda, který se stal známým autorem až v zahraničí, svůj odchod ze země komentoval slovy: „Netvrdím, že jsem nemohl zůstat, ale moje volba byla tragická: ztratit půdu pod nohama, nebo ztratit sám sebe! Před touto volbou stál ovšem každý myslící člověk a mnohý volil jinak. Já jsem však měl strach z vlastní nepevnosti, poznal jsem už, jaké přizpůsobivosti jsem schopen, a protože jsem ve svých osmdvaceti letech načerpal leckteré zkušenosti s krajany i s reálným socialismem, nedělal jsem si iluze o tlaku, jaký se vyvine, ani o vlastní odolnosti ... Kdybych mohl ve vlastní zemi žít svobodně a slušně – alespoň tak, jak žiji jako bezdomovec v cizině – nikdy bych ji nepouštířl.“ In: HVÍŽDALA, KAREL: České rozhovory ve světě. Praha: Československý spisovatel, 1992, s. 11.

²⁸ Termín „paralelní polis“ v souvislosti s československým opozičním hnutím zřejmě poprvé použil disident Václav Benda v roce 1978. Srov. BENDA, Václav: *Paralelní polis*. In: Prečan, Vilém (ed.) *Charta 77 (1977–1989)*. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Scheinfeld-Schwarzenberg, Bratislava 1990, s.43-51.

²⁹ Hudební kritik Ivan Medek, v exilu působící jako vídeňský spolupracovník rozhlasové stanice Hlas Ameriky, odešel ze země až po mnohaměsíční tvrdé šikaně komunistické policie, která následovala po zveřejnění Charty 77: „Řada lidí se pak rozhodla k emigraci z důvodů zásadních: byli přesvědčeni, že venku mohou dokázat více než doma. Důvody byly také osobní, mnozí těžce snášeli pronásledování, často i fyzické. Nevím o nikom z Charty, kdo by emigroval z vypočítavosti.“ In: MEDEK, IVAN: Děkuji, mám se výborně. Praha: Torst, 2005, s. 82-83.

³⁰ Pavel Tigrid cituje výpočet *Neue Zürcher Zeitung* z 9. 11. 1972, který uvedl číslo 127 tisíc. Srov.: Tigrid, P., cit. d., s. 92. Jan Hanzlík vycházející z rozboru tajných komunistických materiálů uvádí jako orientační a přibližné číslo o „rozmistění čs. nedovolené emigrace“ k roku 1977 počet 99 400. Srov.: HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. In: *Securitas Imperii 9*, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu, Praha: ÚDV 2002, s. 306. Jan Křen uvádí, že jen v letech 1968-1970 opustilo ČSSR asi 90- 100 tisíc osob. Srov.: KRĚN, JAN: Dvě století střední Evropy. Praha: Argo. 2005, s. 869. Po únoru 1948 odešlo z Československa 60-70 tisíc lidí. Srov.: JIRÁSEK, ZDENĚK, TRAPL, MILOŠ: Exilová politika v letech 1948 – 1956. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 1996, s. 71. Tigrid, Pavel: Politická emigrace v atomovém věku, Praha:

Odlišnost posrpnového exilu od toho pounorového byla dána řadou věcí. Po únoru odcházely většinou nekomunistické elity pronásledované režimem, z nichž pro mnohé to byl v krátké době už druhý exil (ten první si prodělaly během druhé světové války, resp. nacistické okupace českých zemí). Odcházeli ze země do válkou stále zničené a ekonomicky nestabilizované západní Evropy a podmínky v uprchlických táborech byly velmi drsné. Podstatné také bylo, že většina politických exulantů věřila v brzký návrat do vlasti.

Po srpnu 1968 už v brzký návrat téměř nikdo z těch, kdo odcházeli, nevěřil. Zemi opouštěly zhruba tři skupiny lidí: ti, kteří byli přímo perzekuováni režimem, dále odborníci, kteří v normalizujícím se Československu ztratili možnost realizace, a také reformní komunisté, bývalí funkcionáři KSČ a aktivní účastníci pražského jara – politici, publicisté, umělci, univerzitní akademici, aj.³¹

Posledně jmenovaná skupina byla sice nejmenší co do počtu, politickým vlivem však nejmýznamnější. Tito lidé odcházeli do exilu jako často na Západě už známé osobnosti s bohatými kontakty a jejich pozice byla ve srovnání s pounorovým exilem mnohem snazší (exulanti po únoru 1948 neměli na Západě v zásadě žádné autentické politické partnery a trvalé spojence). Mezinárodní politická situace byla také mnohem příznivější než na konci 40. let, západoevropské země byly prosperujícími liberálními demokraciemi (např. díky švýcarské hospodářské konjunktúře na konci 60. let získala velká část posrpnových exulantů v této zemi kvalitní zaměstnání), výhodou byly i sympatie západní veřejnosti k pražskému jaru.

Navzdory mnoha očekáváním a výhodné „startovací“ pozici nezaložil posrpnový politický exil (zejména jeho nejviditelnější část z posledně jmenované skupiny) žádnou jednotnou politickou organizaci a až na ojedinělé výjimky nezačal aktivně organizovat účinné politické akce proti normalizačnímu režimu, což mu mnozí příslušníci pounorové exilové generace vyčítali.³²

Oč méně se však angažovala politicky, o to více se začala profilovat informačně, publicisticky, kulturně, umělecky. Právě publikační aktivity posrpnového exilu jsou (mnohem více než jiné exilové kulturní aktivity spjaté např. s výtvarným uměním či filmem) jedním ze základních znaků této exilové vlny, do značné míry určily její celkový charakter a spolupodílely se na pozoruhodném vzestupu oné alternativní veřejné sféry, která se tak obtížně začala konstituovat o dvě desetiletí dříve.

Už brzy po srpnu 1968 začala na Západě vznikat nová exilová periodika.³³ Většina z titulů prvního období byla zpočátku zejména servisního

Prostor, 1990, s. 53.

31 Srov. TIGRID, PAVEL: Politická emigrace v atomovém věku, Praha: Prostor, 1990, s. 92.

32 Např. Pavel Tigrid o nové emigraci psal: „... její ex-komunistická a marxistická část, jakkoli svými špičkovými představiteli ve světě nejlépe známá, projevila politickou a organizační imobilitu a tak propásla několik příležitostí, které mohly pronikavě zvýšit účinnost i dopad československé politické akce v zahraničí; této části exilu se také nepodařilo formulovat ideově-politický program; setrvala na mlhavých koncepcích socialismu s lidskou tváří, podepřených krátkou a nekonkluzivní zkušeností pražského jara.“ Srov.: TIGRID, PAVEL: Politická emigrace v atomovém věku, Praha: Prostor, 1990, s. 103.

33 Např. první číslo exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku vyšlo v Curychu už 9. září 1968. Časopis Okno dokofán začal vycházet v Nizozemí v únoru 1969, podobně např. Frankfurtský kurýř vydávaný od r. 1969 ve Frankfurtu nad Mohanem atd. Pro tyto první časopisy většinou platí, že s vydáváním zpočátku pomáhali exulanti pounoroví, kteří se v cílové zemi posrpnových uprchlíků už dobře orientovali.

charakteru. Měly nově příchozím uprchlíkům, kteří často neovládali cizí jazyky (mnozí odešli v bezprostřední reakci na srpnovou invazi, exil dopředu neplánovali), pomoci v orientaci v neznámém prostředí, v prvních týdnech bývaly distribuovány i zdarma. Později buď zanikaly, nebo se transformovaly v respektovaná periodika. Ani servisně a informačně koncipované tituly však nerezignovaly na uveřejňování původní publicistiky. I tyto časopisy od počátku sloužily mj. jako platforma pro veřejnou diskusi a svobodnou výměnu názorů a napomáhaly tak postupnému utváření alternativní veřejné sféry, byť primárně to byly hlavně informační bulletiny.

Už v tomto období exulanti zakládali i časopisy s vyšší ambicí než pouze servisně informační – například mnichovský měsíčník Text založený v létě roku 1969 (který však zanikl už po třech letech vydávání) a zejména pak Listy, které založil roku 1970 v Římě Jiří Pelikán a které se vyprofilovaly v jeden z nejvýznamnějších titulů novodobého československého exilu.³⁴

Dvuměsíčník Listy, jenž byl spjat zejména s někdejšími protagonisty pražského jara (v záhlaví časopisu stála věta „Časopis československé socialistické opozice“), se od ostatních posrpnových exilových časopisů lišil právě tím, že své publikum viděl nikoli mezi exulanty, ale přímo v Československu. Touto koncepcí Listy v zásadě navazovaly na Tigridovo Svědectví (byť obsahový profil obou časopisů se podstatně lišil), Pelikán, podobně jako dříve Tigris, pochopil, že pro budoucí vývoj je rozhodující dění doma a exil může domácí opozici nejlépe posloužit co nejoperativnější distribucí informací a aktivní vzájemnou komunikací.³⁵

Listy jsou jedním z nejpodstatnějších titulů posrpnového exilu i s ohledem na téma tohoto příspěvku, tedy reflexi všech tří součástí národní kultury (oficiální domácí, neoficiální a exilové) v jednom celku. Kulturně zaměřené texty tvořily velmi podstatnou součást obsahu časopisu. Z obsahové analýzy Listů, kterou provedl Dušan Havlíček, plyne, že podíl příspěvků vztahujících se ke kultuře a umění (Havlíček ji vymezuje jednak v kategorii Kultura a umění, jednak v kategorii Literatura, fejetony) tvořil v letech 1971-1989 více než třetinu celkového rozsahu, což v absolutních číslech činí 1271 příspěvků z celkového počtu 5713.³⁶

34 Pravidelnému vydávání Listů od roku 1971 předcházela dvě nultá čísla vydaná v roce 1970 pod hlavičkou Literárních listů – což odkazovalo na kontinuitu s titulem, jenž vycházel za pražského jara v Československu. Z někdejšího komunistického funkcionáře a v 60. letech 20. století ředitele Československé televize Jiřího Pelikána se na Západě stal jeden z nejvýraznějších a politicky neaktivnějších posrpnových exulantů, který se krom exilových aktivit významně angažoval i na italské politické scéně – po získání italského občanství byl v roce 1979 zvolen za Italskou socialistickou stranu poslancem Evropského parlamentu.

35 Listy se tak už od svého založení staly jedním z hlavních komunikačních pójték mezi exilem a domovem, což se projevovalo i v tom, že časopis byl ilegálně distribuován do Čech. Přímo v časopise byli čtenáři vyzýváni k jeho aktivnímu šíření v Československu. Kvůli snazší dopravě do ČSSR začal být časopis od poloviny 70. let vydáván i v menším, kapesním formátu. Vazbu na domov posiloval i fakt, že v Listech publikovala řada zakázaných domácích autorů.

36 Podrobněji k obsahové analýze Listů – srov. HAVLÍČEK, DUŠAN: Listy v exilu. Obsahová analýza časopisu Listy, který v letech 1971 až 1989 vydával v Římě Jiří Pelikán. Olomouc: Burian a Tichák, 2008.

Tematický záběr textů sahá od úvah o vztahu kultury a moci, svobodě tvorby, české literatuře v mezinárodním kontextu³⁷ až po eseje o duchovním dědictví pražského jara nebo polemiky o Karlu Sabinovi³⁸. Listy si od svého založení všímaly tvorby umělců exilových i těch, kteří zůstali doma a působili jak ve strukturách oficiálních, tak neoficiálních. Jednoznačně převažovaly texty vztahující se k literatuře nad příspěvky týkajícími se jiných druhů umění. Soustavnou pozornost Listy věnovaly i kulturní politice komunistického režimu³⁹ a mocenským zásahům proti neoficiální kultuře, ale i proti jednotlivým představitelům oficiální kulturní scény v tehdejší ČSSR. A stejně tak kriticky reflektovaly doma oficiálně povolenou kulturní tvorbu – např. v recenzích normalizačních televizních seriálů Jaroslava Dietla.

Kultura tvořila podstatnou součást mediálních obsahů nejen u renomovaných exilových titulů typu Listy, ale i u těch méně známých. Příkladem budíž časopis Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku, který začali vydávat hned v září 1968 exulanti v Curychu. Původně servisní informační bulletin distribuovaný zdarma se během několika měsíců přeměnil v pravidelně vycházející periodikum se stálou předplatitelskou základnou. Trvalou součástí časopisu byly i informace kulturní, jimž jak vedoucí redaktor Zdeněk Záplata, tak později Jaroslav Strnad věnovali soustavnou pozornost. Dochovaná korespondence Zdeňka Záplaty dokládá např. to, že plánoval v rámci časopisu vydávat už na počátku 70. let literární přílohu.⁴⁰ Z plánu nakonec sešlo, pravděpodobně přesahoval finanční množství časopisu, nicméně snaha dokládá, že vedle politické publicistiky byla v koncepci Zpravodaje trvale přítomna i kultura.⁴¹

V průběhu dvou desetiletí po srpnu 1968 prošel podstatnou proměnou

37 V jednom z textů z poloviny 70. let A. J. Liehm např. vřazuje situaci české literatury do kontextu společensko-politických pohybů, zejm. v 60. letech minulého století: „Tři desetiletí po skončení druhé světové války přišla zřejmě doba začít psát dějiny české literatury posledního období. Jak ukázaly některé pokusy podniknuté v šedesátých letech, nebude to úloha snadná. Literární historikové jsou dnes vystaveni – pokud pracují v Československu – stejným tlakům, jakým byla vystavena literatura v letech padesátých. A pokud pracují za hranicemi, trpí nejen nedostatkem bezprostředního styku s živou literaturou a jejím zájemem, ale i pokřivením perspektivy, k němuž na dálku nutně dochází“ Srov. LIEHM, ANTONÍN, J.: Hrst literárních poznámek, informací a ovšem Mirákl. In: Listy, r. IV, č. 4, říjen 1974, s. 27-35.

38 V Listech tématiku otevřela Eva Kantůrková. Srov. KANTŮRKOVÁ, EVA: Příspěvek k Sabinovým obránám. Listy, r. XIII, č. 1, únor 1983, s. 65 an.

39 Např. text Josefa Škvoreckého o vzniku Literárního měsíčníku. Srov. Škvorecký, Josef: O Literárním měsíčníku a mnohém jiném... In: Listy, r. III, č. 2, duben 1973, s. 21-30. Právě Josef Škvorecký věnoval oficiálnímu literárnímu dění v ČSSR ve svých příspěvcích v Listech soustavnou pozornost (např. tvorbě Ladislava Fukse, Vladimíra Párala aj.)

40 Plán Záplata nastínil v dopise Pavlu Tigridovi z 19. 12. 1970. In: Pozůstalost Zdeňka Záplaty. Uloženo u Veroniky Záplatové v Mnichově, SRN.

41 Záplata později navázal kontakt i s manželi Škvoreckými a jejich torontským nakladatelstvím 68 Publishers. První dopis Zdeny Škvorecké v Záplatově archivu je z 16. 6. 1972. S Josefem Škvoreckým se nakonec dohodl na tom, že ve Zpravodaji vycházely i jeho dosud nepublikované literární texty – na pokračování tak vyšla povídka Májová kouzelnice. V jednom z dopisů Záplatovi se Škvorecký vyjádřil i ke Zpravodaji: „Už delší čas jsem Vám chtěl napsat, abych Vám poděkoval za Zpravodaj, který nám posíláte, a vyjádřil svůj obdiv nad jeho vysokou úrovní. To je časopis, který nejenže zcela snadně snese konkurenci exilového tisku, co do kvality, ale který by snesl srovnání s časopisy, které vycházely doma, když tam ještě byla kultura.“ In: Tamtéž. Více o časopise Zpravodaj v uvedeném období – srov. ORSÁG, PETR: Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973). In: Konečný, Karel, Motlíček, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2006, s. 42–58.

vztah domova a exilu zejména po zveřejnění prohlášení Charty 77, které bylo zásadní a zlomové zejména ve společensko-politickém ohledu, mělo však i své „dopady“ kulturní. Vlivem Charty 77 se podstatně zintenzivnila vzájemná komunikace mezi domovem a exilem a tak kromě Svědectví a Listů začaly i další tituly mnohem systematictější než dříve vytvářet publikační prostor jak pro tvůrce exilové, tak pro ty domácí, oficiálně povolené i zakázané.⁴² Je nezbytné zmínit, že krom exilových periodik v tom zásadní roli hrála i československá exilová nakladatelství (u jejich zrodu, podobně jako u řady periodik, často stáli významní literáti z 60. let, kteří odešli ze země).⁴³ Ta nejen že pomáhala udržovat kontinuitu nezávislé literární produkce, ale současně se díky jejich podpoře řada českých autorů stala součástí celoevropského literárního povědomí. Právě exilová nakladatelé měli dobrý přehled nejen o tvorbě oficiální, ale zejména o té samizdatové, vydávali ji, pomáhali distribuovat na Západ a také překládat do jiných jazyků.⁴⁴

Současně v exilových nakladatelstvích začali vydávat svá díla i dosud neznámí začínající literáti (své první knihy vydal až v exilu např. Jaroslav Vejvoda, Jan Novák či Jan Křesadlo). Všechny tyto okolnosti způsobily, že česká exilová literatura let 1968 – 1989 unikla nebezpečí být pouhou literaturou „v diaspoře“, ale stala se naopak významnou součástí národní literatury jako celku.⁴⁵

Napomohla tomu mimo jiné i obousměrná intenzivní výměna informací a textů přes železnou oponu, která v měsících a letech po zveřejnění prohlášení Charty 77 dosáhla takové míry, že se exilová i domácí kultura postupně propojovala v jednu ještě před pádem komunistického režimu.

ZÁVĚR

Vydavatelský koncept, s nímž přišli tvůrci časopisu Svědectví (viz výše), byl v podmínkách politického exilu v 50. letech výjimečný a Pavel Tigrid a jeho spolupracovníci se jím poměrně výrazně odlišovali od zbývajících publicistických aktivit pouornových exulantů (podstatná část tehdejších exulantů s gradualistickým přístupem navíc tvrdě nesouhlasila). Pro exulanty posrpnové vlny se obdobný přístup stal naopak velmi podstatnou charakteristikou jejich 42 K proměně exilového časopisu Zpravodaj pod vlivem Charty 77 – srov. ORSÁG, PETR: Charta 77 jako pobídka k dialogu domova s exilem: příklad exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku. In: Konečný, Karel, Motlíček, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia II. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2008, s. 55-68. 43 Přehledově o exilových nakladatelstvích – srov. ZACH, ALEŠ: Kniha a český exil 1949 – 1990. Praha: Torst, 1995.

44 Jan Čulík vztah samizdatu a exilových nakladatelství vysvětluje takto: „Exilová nakladatelství do jisté míry podléhala tržním zákonům poptávky a nabídky (všechna tato nakladatelství byla sice zcela nevýdělečnými podniky, jejich redaktoři si však jen málokdy mohli dovolit vydat titul, o němž tušili, že si ho objedná minimum čtenářů), a tak dost často fungovala vůči české samizdatové literatuře jako kvalitativní síto.“ In: ČULÍK, JAN: Knihy za ohradou. Česká literatura v exilových nakladatelstvích 1971 – 1989. Praha: Trizonia, 1991, s. 7.

45 K problematice začleňování české exilové literatury po roce 1968 do celku národní literatury – srov. : CZAPLIŇSKA, JOANNA: Tożsamość banity. Problematyka autoidentyfikacji w młodej czeskiej prozie emigracyjnej po 1968 roku. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, 2006. Česky v recenzi: KOSKOVÁ, HELENA: Téma identity v české exilové próze 1968 – 1989. In: Česká literatura, č. 5/2007, s. 750-757.

publicistických a kulturních aktivit – orientace na domov, trvalé sblížení všech tří kultur (oficiální, neoficiální, exilové) v exilových periodikách i v exilových nakladatelstvích se stalo trvalým stavem. Díky tomu došlo postupně svého faktického naplnění to, co od druhé půle 50. let předznamenalo působení Pavla Tigrida pod značkou Svědectví. Tři kultury – oficiální, neoficiální i exilová – začaly znovu existovat dohromady jako jeden celek a toto propojení se ještě zintenzivnilo po zveřejnění Charty 77. Poslední dekáda před pádem totalitního režimu v Československu tak znamenala kvalitativně nejvyšší úroveň utváření alternativní veřejné sféry jako prostoru, v němž se propojily tři násilně oddělené kultury v jednu.

Zbývá ještě odpovědět na poměrně logickou a podstatnou otázku: čím vlastně byly ony alternativní veřejné sféry, alternativní kulturní polohy ve vztahu ke kultuře oficiální a k většinové československé společnosti? Tato odpověď ale zůstává velmi problematická. Jisté je, že bez ohledu na patologie a biraznosti, které produkoval komunistický režim – někteří autoři publikovali svá díla během normalizačního dvacetiletí jak v oficiálních nakladatelstvích, tak v samizdatu i v exilu (jeden příklad za mnohé – spisovatel Bohumil Hrabal) – držela alternativní exilová i domácí veřejná sféra kontinuitu nezávislé kultury a nabízela prostor (byť v mnoha ohledech podstatně limitovaný) pro realizaci zapovězeným umělcům. Dopad působení této alternativní sféry nelze nijak přesně a exaktně „změřit“. Někdejší disident Václav Havel, jenž aktivně působil ve strukturách domácí paralelní polis, viděl v roce 1984 význam neoficiální domácí kultury zejména v iniciační, stimulační roli, kterou měla sehrávat ve vztahu ke kultuře oficiální, ale byl si vědom toho, že rozhodujícím prostorem, v němž se „bude především rozhodovat o budoucím klimatu života“, zůstávala kultura oficiální.

Není až tak překvapivé, že i Havel (jako mnozí jiní před ním) svou úvahu o potenciálních budoucích proměnách kultury v totalitním režimu vztahoval k širšímu společenskému kontextu⁴⁶

Vztah druhé kultury k té oficiální Havel pojmenoval pomocí metafory zápalky a kamen: „Druhá kultura se k ní (k té oficiální – pozn. aut.)... bude mít asi jako zápalka k vytopeným kamnům: bez ní by v nich sice možná nezačalo vůbec hořet, nicméně ona sama ještě žádnou místnost nevytopí“.

Přirovnání k zápalce lze do jisté míry vztáhnout i na kulturu exilovou, kterou, podobně jako tu neoficiální domácí, stvořil onen „svěpomocně konstituovaný prostor“⁴⁷, jenž se utvářel coby symptom a důsledek jedné z verzí totalitismů 20. století.

46 „A teprve až potlačený duchovní potenciál společnosti začne výrazně právě jí (tj. oficiální kulturu – pozn. aut.) dobývat zpět do svých rukou (arčí, že bez své prozatímní existence v paralelní kultuře by se přitom nemohl vlastně o co opřít či odkud se odrazit), dají se věci zřetelněji do pohybu k lepšímu. V kultuře samé – ale v závislosti na ní i v širším společenském smyslu“. Srov. HAVEL, VÁCLAV: Šest poznámek o kultuře. In: Havel, Václav: Do různých stran, Praha: Lidové noviny, 1990, s. 151. Havlův text je datován rokem 1984.

47 Havel, Václav: cit. d., s. 149.

LITERATURA

- ALAN, JOSEF (ed.): Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- BRIGGS, ASA, BURKE, PETER: Social history of the media. Cambridge: Polity Press, 2007.
- CALHOUN, CRAIG (ed), Habermas and the public sphere. Cambridge: MIT Press, 1992.
- CZAPLIŇSKA, JOANNA: Tożsamość banity. Problematyka autoidentyfikacji w młodej czeskiej prozie emigracyjnej po 1968 roku. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, 2006.
- ČULÍK, JAN: Knihy za ohradou. Česká literatura v exilových nakladatelstvích 1971 – 1989. Praha: Trizonia, 1991
- FORMANOVÁ, LUCIE, GRUNTORÁD, JIŘÍ, PŘIBÁŇ, MICHAL: Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945, Praha: Libri Prohibiti, Ježek, 1999.
- HABERMAS, JÜRGEN: Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti. Praha: Filosofía, 2000.
- HANZLÍK, JAN: Československá emigrace očima tajných materiálů. In: Securitas Imperii 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu, Praha: ÚDV 2002.
- HAVEL, VÁCLAV: Do různých stran, Praha: Lidové noviny, 1990.
- HAVLIČEK, DUŠAN: Listy v exilu. Obsahová analýza časopisu Listy, který v letech 1971 až 1989 vydával v Římě Jiří Pelikán. Olomouc: Burian a Tichák, 2008.
- HVÍŽDALA, KAREL: České rozhovory ve světě. Praha: Československý spisovatel, 1992.
- HOPPE, JIŘÍ: Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, nakladatelství Doplněk, 2004.
- HRUBÝ, PETR: Český realismus v exilu. In: Soudobé dějiny č. 4/2007, s. 744-756.
- JUNGSMANN, MILAN: Literárky – můj osud. Brno: Atlantis, 1999.
- KANTŮRKOVÁ, EVA: Příspěvek k Sabinovým obránám. Listy, r. XIII, č. 1, únor 1983, s. 65 an.
- KAPLAN, KAREL: Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956 – 1968. Společnost a moc. Brno: Barrister&Principal, 2008.
- KNAPÍK, JIŘÍ: V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948 – 1956. Praha: Libri, 2006.
- KONČELÍK, JAKUB: Proměny řízení a kontroly médií v roce 1968. In: Končelík, Jakub, Köpplová, Barbara, Prázová, Irena (eds.). Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii. II. Praha: Matfyzpress, 2002. s. 313-328.
- KOSKOVÁ, HELENA: Téma identity v české exilové próze 1968 –

1989. In: Česká literatura, č. 5/2007, s. 750-757.
- KŘEN, JAN: Dvě století střední Evropy. Praha: Argo, 2005.
 - LIEHM, ANTONÍN, J.: Hrst literárních poznámek, informací a ovšem Mirákl. In: Listy, r. IV, č. 4, říjen 1974, s. 27-35.
 - LUŽA, RADOMÍR: Čs. Sociální demokracie. Kapitoly z let exilu 1948-1989. Brno: Doplněk, 2001.
 - MEDEK, IVAN: Děkuji, mám se výborně. Praha: Torst, 2005.
 - ORSÁG, PETR: Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973). In: Konečný, Karel, Motlíček, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2006, s. 42–58.
 - ORSÁG, PETR: Charta 77 jako pobídka k dialogu domova s exilem: příklad exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku. In: Konečný, Karel, Motlíček, Tomáš (eds.). Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia II. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia, 2008, s. 55-68.
 - PERNES, JIŘÍ: Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008.
 - PEROUTKA, FERDINAND: Projev u příležitosti zahájení vysílání RFE. In: Skutečnost, 1951, r. III, č. 5, s. 85.
 - PILAŘ, MARTIN: Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu. Brno: Host, 2002.
 - PREČAN, VILÉM (ed): Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Scheinfeld-Schwarzenberg, Bratislava 1990.
 - PREČAN, VILÉM (ed.): Hluboká stopa : Nezávislá revue Skutečnost 1949-1953, Praha: Československé dokumentační středisko, 2008.
 - PŘIBÁŇ, MICHAL, Prvních dvacet let. Kulturní rada a další kapitoly z dějin literárního exilu 1948 – 1968. Brno: Host, 2008.
 - ŠKVORECKÝ, JOSEF: O Literárním měsíčníku a mnohém jiném... In: Listy, r. III, č. 2, duben 1973, s. 21-30.
 - THOMPSON, JOHN, B.: Média a modernita. Praha: Karolinum, 2004.
 - TIGRID, PAVEL: Marx na Hradčanech, Brno: Barrister&Principal, 2001.
 - TIGRID, PAVEL: Politická emigrace v atomovém věku, Praha: Prostor, 1990.
 - TOMEK, PROKOP: Rušení zahraničního rozhlasové vysílání pro Československo. In: Securitas Imperii 9, ÚDV, Praha 2002, s. 334–367.
 - ZACH, ALEŠ: Kniha a český exil 1949-1990, Praha: Torst, 1995.

ABSTRAKT

Příspěvek se soustřeďuje na roli, kterou hrála československá exilová média (zejména v letech po srpnu 1968) coby svorník, jenž ve svém rámci zastřešoval tři paralelně existující kultury – oficiální (režimem povolenou), neoficiální (ilegální) a exilovou. Exilová média coby alternativní veřejná sféra, která se vytvořila v reakci na mocenské ovládnutí veřejného prostoru v někdejším Československu komunisty, byla platformou, jež umožňovala kontinuálně sledovat a kriticky reflektovat československou kulturní produkci v její celistvosti.

KLÍČOVÉ SLOVÁ

Československý exil – Jürgen Habermas – média – kultura – KSČ – Jiří Pelikán – Pavel Tigrid – pražské jaro – stalinismus – totalitní režim – veřejná sféra

PhDr. Petr ORSÁG

Odborný asistent na Katedře žurnalistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Specializuje se na dějiny českých a světových médií (publikuje zejména texty vztahující se k dějinám československých exilových médií), vyučuje rovněž kurzy praktické žurnalistiky. Autor se stal členem nedávno založeného „Centra kulturních, mediálních a komunikačních studií“

adresa: Katedra žurnalistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, Česká republika

e-mail: petr.orsag@upmedia.cz